

КРИМІНОЛОГІЧНІ ОЗНАКИ ОСОБИ НЕПОВНОЛІТНЬОГО ЗЛОЧИНЦЯ

CRIMINOLOGICAL FEATURES OF JUVENILE OFFENDER PERSONALITY

Старко О.Л., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри кримінального права і процесу

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Статтю присвячено проблемі злочинності неповнолітніх, а саме питанню кримінологічної характеристики особи неповнолітнього злочинця. Без глибокого вивчення ознак і структури особи неповнолітнього злочинця кримінологічна характеристика цього виду злочинності буде неповною.

У статті досліджуються основні кримінологічні ознаки, що характеризують особу неповнолітнього злочинця. Інформаційним підґрунтям дослідження є статистична інформація Офісу Генерального прокурора (Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2010–2019 рр., Єдиний звіт про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення за 2016–2019 рр.), матеріали окремих кримінальних проваджень/кримінальних справ.

На основі аналізу матеріалів офіційної статистики (за 2016–2019 рр.) і спеціальних кримінологічних досліджень розглянуто питання щодо соціально-демографічної характеристики особи неповнолітнього злочинця: їх вікові дані, дані щодо статі, освітнього рівня, зайнятості. З'ясовано, що освітній рівень більшості неповнолітніх злочинців відносно низький, частка дівчат у структурі злочинності неповнолітніх за останні роки збільшилась і становить у середньому 10%.

Аналіз спеціальних кримінологічних досліджень і вивчення низки матеріалів кримінальних проваджень дозволили з'ясувати особливості морально-психологічної характеристики особи неповнолітнього злочинця. Вони полягають у тому, що поведінка неповнолітніх та її мотивація залежить передусім від вікових особливостей, що проявляються як у фізіологічному, психоемоційному плані, так і в інтелектуально-вольовій сфері. Акцентується увага на вагомій ролі батьківської сім'ї у формуванні морально-психологічного портрета неповнолітнього злочинця.

У статті наводяться дані щодо кримінально-правової характеристики особи неповнолітнього злочинця. З'ясовано питання про поширеність певних кримінальних правопорушень у залежності від вікової групи неповнолітніх, одноосібний чи груповий характер злочинної діяльності, окремі дані про форму співучасті, інтенсивність кримінальної діяльності, а також частку кримінально-правового рецидиву.

Ключові слова: злочинність неповнолітніх, особа неповнолітнього злочинця, офіційні статистичні дані, структура особи злочинця, соціально-демографічна характеристика, морально-психологічна характеристика, кримінально-правова характеристика, питома вага, крадіжки, грабежі, тілесні ушкодження, хуліганство.

The article is devoted to the problem of juvenile delinquency, namely the issue of criminological characteristics of a juvenile offender. The criminological characteristics of this type of crime will be incomplete without deep investigation of the characteristics and personality's features and structure of a juvenile offender personality.

The main criminological features that characterize the identity of juvenile offenders are highlighted. The information basis of the investigation is the statistical information of the Office of the Prosecutor General (Unified Report on Criminal Offenses 2013–2019, Unified Report on Persons Committed Criminal Offenses 2016–2019), materials of separate criminal proceedings / criminal cases.

On the material basis of official statistics (2016–2019) and special criminological investigations, the issue as to of socio-demographic characteristics of a juvenile offender personality: age, gender, educational level, employment is analyzed. It was found that the educational level of the majority of juvenile offenders is low, the share of girls in the structure of juvenile delinquency has increased recently and is on average 10%.

The analysis of special criminological investigations and studying of criminal proceedings materials allowed to find out features of moral and psychological characteristic of the juvenile offender personality. The thing is the behavior of minors and its motivation depends primarily on age and develop both physiologically, psycho-emotionally and in the intellectual and volitional sphere. The important role of the parental family in the formation of the moral and psychological portrait of a juvenile offender is distinguished.

The article provides data on the criminal law characteristics of a juvenile offender personality. It is found out that the prevalence of certain criminal offenses depending on the age group of juveniles, individual or group nature of criminal activity, some data on the form of complicity, the intensity of criminal activity, as well as the share of criminal recidivism.

Key words: juvenile delinquency, juvenile offender personality, official statistics, structure of the offender, socio-demographic characteristics, moral and psychological characteristics, criminal and legal characteristics, specific weight, thefts, robberies, injuries, hooliganism.

Постановка проблеми. Хоча дані офіційної статистики останніх десятиліть засвідчують зниження рівня злочинності неповнолітніх в Україні, проте відносні показники, такі, як структура злочинності неповнолітніх, коефіцієнти злочинної активності, інтенсивності злочинності неповнолітніх, залишаються сталими. Глибоке дослідження особи неповнолітнього злочинця є запорукою успішного запобігання не лише злочинності неповнолітніх, а й злочинності загалом, тому що неповнолітні злочинці є новим її поповненням у майбутньому. Злочинність неповнолітніх відрізняється від інших видів злочинності не лише рівнем, динамікою, структурою, географією, комплексом причин та умов, а й особливими кримінологічними ознаками особи неповнолітнього злочинця.

Стан опрацювання. Проблемі кримінологічної характеристики й запобігання злочинності неповнолітніх присвячено досить широке коло праць вітчизняних вчених-кримінологів. Проблема особи неповнолітнього злочинця вивчалась у рамках широких кримінологічних досліджень, а також була предметом спеціальних досліджень. Зокрема, це праці В.В. Василевича, В.В. Голіни, Б.М. Головкина,

І.М. Даньшина, О.М. Джузи, А.П. Закалюка, А.Ф. Зелінського, Т.Л. Кальченко, К.Д. Кулик, О.М. Литвака, І.К. Туркевич, О.Ю. Юрченко, В.І. Шакуна, С.В. Якимової та інших.

Метою статті є дослідження кримінологічних ознак особи неповнолітнього злочинця.

Викладення основного матеріалу. Неповнолітньою вважається особа, яка не досягла 18 років. Кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення кримінального правопорушення виповнилось 16 років, а згідно із ч. 2 ст. 22 Кримінального кодексу (далі – КК) України – 14 років. За 2016–2019 рр. було виявлено 16 203 неповнолітні особи, які вчинили кримінальні правопорушення (у 2016 р. – 4 218 осіб, у 2017 р. – 4 510, у 2018 р. – 3 980, у 2019 р. – 3 495 [1]). У структурі всіх виявлених за цей період осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, неповнолітні становлять 3,6%, з них громадян України – 99,7% (16 148 осіб), решта іноземці.

Кримінологічне вивчення певного виду злочинності передбачає глибокий аналіз всіх її елементів, у тому числі й особи злочинця. Структура особи злочинця передбачає вивчення її характеристик за такою схемою:

1) соціально-демографічні дані: вік, рівень освіти, рід занять, сімейне становище, місце проживання, належність до певної соціальної групи й інші дані про соціальний статус;

2) морально-психологічна характеристика, яка дозволяє пізнати світоглядні й моральні риси й властивості особи, її погляди, переконання, ціннісні орієнтації тощо;

3) кримінально-правова характеристика, яка дає уявлення про особу злочинця з кримінально-правових позицій та охоплює якості, властиві саме злочинцю.

Соціально-демографічна характеристика. Злочинність неповнолітніх, як і злочинність дорослих, – це переважно чоловіча злочинність. Як показують кримінологічні дослідження, проведені у 90-х і на початку 2000-х рр., за статтю неповнолітні, які вчинили злочини, розподіляються в співвідношенні чоловіків і жінок як 15 : 1. Проте останніми роками частка осіб жіночої статі поступово зростала. За спостереженнями А.П. Закалюка, за період із 2001 р. по 2006 р. частка дівчат зросла на 5%. Це зростання особливо помітне серед дівчат, що вчинили майнові злочини, передусім крадіжки. Численними серед них стали також насильницькі злочини проти особи, побиття, знущання, розбійницькі прояви [1, с. 478]. Впродовж 2016–2019 рр. частка дівчат, виявлених у вчиненні кримінальних правопорушень, щороку зростала. Так, у 2016 р. вона становила 10,9%, у 2017 р. – 11,3%, у 2018 р. – 12%, у 2019 р. – 12,9%.

Згідно з даними Єдиного звіту про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення (далі – Єдиний звіт) за 2016–2019 рр. [2], структура виявлених осіб-неповнолітніх, які вчинили кримінальні правопорушення, за віковим критерієм така: 65,4% (10 597 осіб) – це особи 16–17 років, 29,8% (4 825 осіб) – це особи 14–15 років і 4,8% (779 осіб) – особи до 14 років.

Особи віком 14–15 років вчиняють в основному крадіжки. Питома вага 14–15-річних, які вчинили крадіжки, від усіх виявлених у вчиненні кримінальних правопорушень неповнолітніх осіб становить 73% (3 504 особи). Кожна друга крадіжка вчинена з проникненням у житло (квартири). Також серед кримінальних правопорушень, вчинених 14–15 річними, – грабежі (10%), незаконне заволодіння транспортним засобом (6%), хуліганство (2,7%), розбої (2,3%).

За 2016–2019 рр. було виявлено 13 осіб цієї вікової категорії, які вчинили умисні вбивства, 99% яких – це вбивства, вчинені за обтяжувальних обставин. Зокрема, це умисні вбивства малолітньої дитини або жінки, яка свідомо для винного перебувала в стані вагітності (2 виявлені особи), з особливою жорстокістю (3 особи), з корисливих мотивів (2 особи), з хуліганських мотивів (1 особа), двох і більше осіб (1 особа), на замовлення (1 особа) [2].

Особи віком 16–17 років вчиняють крадіжки (62,2%) – виявлено 5 870 осіб, грабежі (10,6%) – виявлено 1 119 осіб, незаконне заволодіння транспортним засобом (6,9%) – виявлено 736 осіб, незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів без мети збуту (3,8%) – виявлено 405 осіб, розбої (3,3%) – виявлено 349 осіб, шахрайство (3,2%) – виявлено 335 осіб, хуліганство (2,9%) – виявлено 299 осіб.

За 2016–2019 рр. виявлено 72 особи віком 16–17 років, які вчинили умисні вбивства, 100% яких є кваліфікованими (за попередньою змовою групою осіб – 26 виявлених осіб, із корисливих мотивів – 22 особи, з особливою жорстокістю – 5 осіб, із хуліганських мотивів – 5 осіб, із метою приховати інший злочин або полегшити його вчинення – 5 осіб [2]).

Згідно з даними Єдиного звіту щодо зайнятості неповнолітніх осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, рівень освіти є такий: серед неповнолітніх, які вчинили кримінальні правопорушення, 74% становлять особи з повною загальною та базовою загальною середньою освітою, 23% – особи з початковою загальною освітою та без освіти, 2,7% – особи з професійно-технічною освітою, 0,2% – особи з повною та базовою вищою освітою.

Більшість дослідників відзначають, що рівень освіти неповнолітніх злочинців – низький. На наш погляд, це явище закономірне, оскільки в силу свого віку неповнолітні ще не встигли здобути, приміром, вищу освіту або ж розпочати навчання у виші. Однак твердження науковців про те, що значна частина неповнолітніх – це ті, що погано навчаються, а також особи, які залишили школу [3, с. 212], цілком слушне.

Щодо даних про зайнятість, А.П. Закалюк у своїй праці «Курс сучасної української кримінології» (2007 р.) відзначив, що серед неповнолітніх, які вчинили злочини, переважали підлітки, що не мали суспільно корисних занять у вигляді праці або навчання. Водночас стрімко зростала питома вага учнів загальноосвітньої школи (у 2005 р. – 25%), професійних закладів нижчого й середнього рівня [1, с. 480].

Станом на 2016–2019 рр. питома вага учнів і студентів навчальних закладів серед неповнолітніх, які вчинили кримінальні правопорушення, становить 84,7% (13 722 неповнолітніх). Зокрема, учні середніх навчальних закладів становлять 49,8% (6 834 особи), учні професійно-технічних закладів – 37,7% (5 184 особи), студенти вишів – 12,4% (1 704 осіб). Працездатних неповнолітніх осіб, які ніде не працюють і не навчаються – 19% (3 087 осіб), безробітних – 2,7% (446 осіб).

Серед учнів і студентів навчальних закладів найпоширенішими є крадіжки. Питома вага учнів і студентів серед виявлених у вчиненні крадіжок неповнолітніх становить 72,3%. Решта – це особи, які вчинили грабежі, незаконне заволодіння транспортним засобом, хуліганство, незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів без мети збуту.

Вчені відзначають, що культурно-освітній рівень більшості неповнолітніх злочинців істотно нижчий у порівнянні з однолітками. Для них характерне обмежене використання каналів культурної інформації та ставлення до неї лише як до одного із засобів заповнення вільного часу, а не як до джерела культурно значущої інформації. Причому найбільшу зацікавленість викликають низькосортні, порнографічні фільми, бойовики. Книжки читають не більше 10–20% обстежених підлітків [4, с. 237].

Серед неповнолітніх злочинців чимало осіб, які не мають постійного джерела прибутку. Для більшості неповнолітніх характерне перебування в сім'ях, що не мали мінімального матеріального достатку. Значна частина їх виросла й формувалася в неповних сім'ях, переважно без батька, а кожний дванадцятий – без обох батьків, як правило, в умовах нестачі батьківської та родинної уваги, підтримки, турботи [1, с. 478]. Вивчення матеріалів кримінальних справ / кримінальних проваджень показує, що досить часто неповнолітні, які зростають без обох батьків, а отже позбавлені належного виховання, вдаються до вчинення тяжких злочинів, які характеризуються зухвалістю та жорстокістю, з незначних приводів, а то й взагалі без приводу.

А.П. Закалюк відзначає, що серед неповнолітніх злочинців у 2,5 раза зросла частка тих, хто залишив батьківську сім'ю, проживав поза нею, «бомжував», перебував у криміногенному середовищі. У батьківських сім'ях та особливо поза ними кожний третій-четвертий майбутній неповнолітній злочинець перебував в алкогольному або наркотичному середовищі. Кількість підлітків, взятих на облік як наркоманів, у 2005 р. досягла 6 тис. осіб [1, с. 478].

Порівняно незначна частина неповнолітніх вчинили злочини в стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння. За даними авторів підручника «Кримінологія» 2002 р. (НАВСУ), 15% злочинів вчиняється неповнолітніми в стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння [5, с. 268]. Аналіз даних Єдиного звіту за 2016–2019 рр. свідчить про скорочення цієї частки до 4,2%.

Морально-психологічна характеристика неповнолітніх злочинців має певні особливості, які полягають у тому,

що на поведінці неповнолітніх та її мотивації позначаються насамперед загальні вікові особливості людини, яка ще повною мірою не розвинулася фізіологічно, психологічно, розумово й у вольовій сфері. Вивчення морально-психологічної та емоційно-вольової сфер неповнолітніх злочинців свідчить про характерні для них ознаки: тлумачення совісті, виходячи з особистих бажань або групової солідарності; орієнтація на швидке отримання задоволення; послаблення почуття сорому, нестриманість, брутальність і жорстокість, нестійкість і несамокритичність; байдужість до переживань і страждань інших людей; прагнення самоствердитися коштом слабкіших; ігнорування соціальної ролі закону (він протиставляється доцільності, а групові норми – нормам закону); неадекватне розуміння дозволеної та недозволеної поведінки; значне послаблення вольових якостей [3, с. 212]; підвищена навіюваність, високий рівень конформізму; злочинна «романтика», готовність «взяти на себе» чужу провину; втрата почуття відповідальності за свої вчинки [5, с. 269]; вчинення тяжких злочинів без приводу, їх виняткова жорстокість і зухвалість.

Такі особливості характеру й поведінки неповнолітніх часто формуються за обставин виховання в неповних сім'ях, без батьківської уваги, повноцінного виховання, любові й підтримки, а також за умов психологічного відчуження дитини й батьків. Наведемо приклад із матеріалів судово-слідчої практики.

Апеляційним судом Закарпатської області у 2007 р. було засуджено 17-річного громадянина Р. за п. 7 ч. 2 ст. 115 КК України (умисне вбивство з хуліганських мотивів) і призначено покарання у вигляді позбавлення волі на десять років. У приміщенні кафе м. Ужгород гр. Р., будучи в стані алкогольного сп'яніння, нехтуючи загальнолюдськими правилами співжиття та нормами моралі, діючи з явною неповагою до особистості й людської гідності, в присутності трьох працівників кафе, безпричинно, умисно, з метою позбавлення життя, наніс літньому чоловікові два смертельних удари кухонним ножом у ділянку грудної клітки. Потерпілий чоловік не висловлювався образливо на адресу Р., як останній заявляв, і жодним чином не вступав із ним у розмову [6].

Неповнолітній Р. проживав разом із бабусею та молодшим братом, тому що його матір була позбавлена батьківських прав, а батько важко хворий. Матір Р. ніколи не цікавилась життям сина, що спричиняло хронічну психо-емоційну травму в Р. та його брата. Р. навчався в професійному ліцеї за державні кошти, отримував стипендію. Друзів не мав. За характером Р. намагався бути лідером у всьому, був емоційним, його можна було легко вразити, не любив, коли його критикували, підвищували голос. Висновком комплексної психолого-психіатричної експертизи встановлено, що на час вчинення умисного вбивства, Р. був осудним, хоча перебував у стані емоційного збудження, яке розвинулось на тлі звичайного алкогольного сп'яніння. Також встановлено, що Р. виявляє ознаки асоціального розладу поведінки, про що свідчить уникнення ним відвідування навчального закладу, емоційна невірноваженість, дратівливість, конфліктність, схильність до агресії. Ці риси характеру підтвердили й педагоги [6].

Про хуліганський мотив вчиненого умисного вбивства свідчить та обставина, що, будучи в нетверезому стані, він

два рази холоднокровно встромив ножа потерпілому, якого придбав на ринку перед відвідуванням кафе. Після цього Р. стояв і дивився на потерпілого, який звав на допомогу, а згодом, спокійно вийшовши з кафе, попрямував до ліцею з'ясувати стосунки з уявними ворогами брата й педагогами. Одному з викладачів він із гордістю заявив, що шойно «завалив на базарі мужика». Після цього Р. пішов у відділ поліції та заявив, що він вчинив вбивство [6].

Вчені відзначають, що серед неповнолітніх злочинців значно більше осіб із психічними аномаліями, ніж серед дорослих злочинців. Водночас переважна частина неповнолітніх злочинців не має явно виражених фізичних або психічних дефектів. Дослідники наводять різні дані. Однак у порівнянні з дорослою злочинністю, осіб із психічними аномаліями серед неповнолітніх значно більше. Важливою є і та обставина, що психопатологічні риси неповнолітніх злочинців у більшості випадків не пов'язані зі спадковістю. У 80–85% випадків вони одержані внаслідок несприятливих умов життя та виховання [5, с. 238].

Кримінально-правова характеристика – це дані не лише про склад злочину, але й спрямованість і мотивацію злочинної поведінки, одноосібний або груповий характер злочинної діяльності, форму співучасті, інтенсивність кримінальної діяльності, наявність судимостей тощо. Така характеристика дає уявлення про особу злочинця з кримінально-правових позицій.

Кримінально-правовий рецидив за даними А.І. Долгової стосовно неповнолітніх злочинців складає 14–15%. Разом із тим, наявна велика поширеність кримінологічного рецидиву, а також неодноразове вчинення злочинів до першого викриття. За вибірковими даними, підлітки до моменту притягнення до кримінальної відповідальності встигають вчинити по 5–8 злочинів (особливо типові багатоепізодні крадіжки) [7, с. 770].

В Україні згідно з даними Єдиного звіту за 2016–2019 рр. 15,2% неповнолітніх вчинили злочин повторно, кримінально-правовий рецидив становить 7,2%. У співучасті неповнолітніми вчиняється третина кримінальних правопорушень. Так, за 2016–2019 рр. було виявлено 5 140 неповнолітніх осіб, які вчинили кримінальні правопорушення в складі групи, що становить майже 32% від усіх виявлених неповнолітніх осіб. З них: 0,4% – у складі організованої групи або злочинної організації, 41,2% – у змішаній групі, 57,7% – у складі групи, яка складається лише з неповнолітніх.

Приблизно четверта частина найпоширеніших у структурі злочинності неповнолітніх кримінальних правопорушень є груповими. Групою, що складається лише з неповнолітніх, вчиняється 36,8% хуліганств (з усіх, які вчиняються неповнолітніми), 23,9% незаконного заволодіння транспортним засобом, 21,7% грабежів, 17,7% крадіжок.

Висновки. Узагальнюючи вищевикладені дані, які характеризують неповнолітніх осіб, що вчинили кримінальні правопорушення, можна виділити найхарактерніші кримінологічні ознаки особи неповнолітнього злочинця. Це особа чоловічої статі, 16–17 років, зростає в неповній сім'ї, навчається в закладі середньої освіти. За характером імпульсивний, невірноважений, перебуває в стані довготривалої психотравмальної ситуації. Вчиняє крадіжки, грабежі. У складі групи вчиняє хуліганство.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : У 3-х кн. Кн. 2. Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. Київ : Вид. Дім «Ін Юре», 2007. 712 с.
2. Єдиний звіт про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення за 2016/2017 рр. *Генеральна прокуратура України* : офіційний вебсайт. URL: http://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=111482&libid=100820&c=edit&c=fo.
3. Іванов Ю.Ф. Кримінологія : навчальний посібник / Ю.Ф. Іванов, О.М. Джуца. Київ : Вид. ПАЛІВОДА А.В., 2006. 264 с.
4. Кримінологія (Загальна та Особлива частини) : підручник / за ред. проф. І.М. Даньшина. Харків : Право, 2003. 352 с.
5. Кримінологія : підручник для студентів вищих навчальних закладів / за заг. ред. О.М. Джуца. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 416 с.
6. Наглядове провадження по кримінальній справі № 6201. Архів прокуратури Закарпатської області за 2007 р.
7. Кримінологія : учебник для вузов / под. общ. ред. А.И. Долговой. Москва : Норма, 2002. 848 с.